

Almir Jašarević, MA iur., doktorand / PhD candidate
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Pravni fakultet / Faculty of Law
almir.jasarevic@msn.com

POVRATAK DUHA EVROPSKOG HUMANIZMA¹

THE RETURN OF THE SPIRIT OF EUROPEAN HUMANISM²

U Beogradu je 2019. godine objavljena knjiga holandskog autora Roba Rimena „Vječito vraćanje fašizma”. Knjiga opisuje potragu autora za duhom Evropljanina koji je iščezao. Autor je studirao teologiju na Univerzitetu u Tilburgu i osnivač je Instituta Nexus – univerziteta za život. Već decenijama autor traži odgovore o značenju humanizma i šta predstavlja život, zašto je nestao duh evropskog humanizma kao civilizacijskog ideala i može li se vratiti. Koja je vrijednost umjetnosti i kulture? U svojoj opširnoj potrazi za navedenim pitanjima autor u knjizi „Vječito vraćanje fašizma” u više poglavlja analizira prošlost i događaje, čijom analizom prikazuje iščezavanje sistema vrijednosti koji su Evropu prije više od sto godina učinili pogodnim tлом za postizanje najvećih dostignuća u ljudskoj historiji. Kao iskusan teolog, specifičnim analizama historijskih događaja autor vješto prikazuje sisteme vrijednosti koji su postojali prije i koji su doveli do sveopćeg ljudskog razvoja, ali i kako su vremenom nestajali, istopili se u naletu modernizma i izgubili u mentalitetu kiča koji danas vlada masama. Ovaj mentalitet kiča svijet vodi u kaos zbog odsustva vrijednosti koje bi oblikovale sadašnjost i budućnost kao nekoć prošlost.

Knjiga „Vječito vraćanje fašizma“ sadrži dvije cjeline. Prva cjelina se sastoji od sedam poglavlja u kojima se opisuje nastanak fašizma i današnji pojavni oblici istog. Druga cjelina je optimističnog naslova: „Povratak Evrope”, u kojoj autor predstavlja ideju o povratku Evrope i značaju Evropljanina humaniste, kao čovjeka ideala koji ima sposobnost da pozitivno oblikuje budućnost. Druga cjelina ima dva poglavlja, s tim da unatoč naslovu prvog

¹ Tekst je prikaz knjige Roba Rimena *Večito vraćanje fašizma*, Dereta, Beograd, 2019. (originalni naslov: *De Eeuwige Terugkeer van Het Fascisme de Terugkeer van Europa*: Haar Tranen; Daden en Dromen, Nederlands letterenfonds – Dutch Foundation for Literature, 2017).

² This text is a review of a book by Rob Riemen: *The Eternal Return of Fascism*, published by Dereta, Belgrade, 2019, (with original title „*De Eeuwige Terugkeer van Het Fascisme de Terugkeer van Europa*: Haar Tranen; Daden en Dromen, Nederlands letterenfonds – Dutch Foundation for Literature, 2017).

poglavlja, *Et in arcadia ego*³, autor objašnjava zašto postoji nada za obnavljanjem evropskog duha humanizma.

Duh i cilj knjige sadržani su u citatu na početku knjige: *Sve što imam je glas da razotkrijem skrivenu laž*.⁴ U prvom poglavlju autor ističe sveprisutni fenomen poricanja problema oko nas. Slikovit opis poricanja činjenica počinje sa pričom iz Orana, gradića u sjevernoj Africi u kojem je za vrijeme Drugog svjetskog rata negiranjem postojanja epidemije kuge doveden u pitanje opstanak stanovnika ovog mediteranskog gradića. Neshvatljiv trend modernizma, da će se promjenom riječi promijeniti i činjenice, doveo je do pogrešnog poimanja stvarnosti. Riječ problem, koji označava određenu situaciju, više nije pogodan ili, da kažemo, politički korektan, već je to „izazov” i ova promjena riječi karakteristična je za svakodnevni narativ u dnevnopolitičkim i akademskim krugovima u Sjedinjenim Američkim Državama. Ko je izazvan i ko će riješiti izazov, ostaje nejasno. Autor upozorava da je u ovom pravcu krenula i Evropa. Riječ *fašizam* više ne postoji i postala je tabu. Život u demokratiji podrazumijeva da je fašizam iskorijenjen i da je spominjanje istog širenje panike, a istovremeno današnji politički fenomeni se predstavljaju kao desničarski ekstremizam, radikalna desnica, populizam i sl. Ono što su Alber Kami i Toman Man upozoravali u svojim djelima više ne odjekuje tako glasno, ali je i dalje aktuelno i tačno: u tijelu masovne demokratije zarazni bacil fašizma, poput kuge, ostaje zauvijek prisutan. A ovaj zarazni bacil nije izazov, već problem, opasnost koja vodi nasilju i despotizmu. Autor poglavlje zaključuje podsjećajući na aksiom da ko ne uči iz historije osuđen je na to da mu se ona ponavlja.

Drugo poglavlje prve cjeline autor je posvetio analizi masovnog društva. Najistaknutiji historijski dvojac koji je politizirao duhovno stanje masovnog društva su Hitler i Musolini. Međutim, autor navodi niz poznatih ličnosti koji su svjedočili nastanku masovnih društava i gubitku slobode zarad prolaznih zadovoljstava, što se dešavalo i prije spomenutog dvojca. Među njima je Johan Wolfgang Gete koji još 1812. godine piše da se ljudi, a naročito mladi, prepuštaju svojim požudama i strastima i istovremeno se najbolje i najuzvišenije u njima izobličava i preobražava kao posljedica gluposti vremena. Nedugo nakon Getea isto je primijetio i Aleksis de Tokvil koji opisuju da vlasti u Sjedinjenim Američkim Državama vole kada se njeni

³ *Et in Arcadia ego / The Arcadian shepherds*. Arkadijski pastiri se odnosi na dva djela u umjetnosti slikara Đovanija Frančesko Barbierija (1618-1622) te mnogo češće spominjanog Nikolasa Pusena (1594-1665) kao jednog od najpoznatijih slikara klasičnog francuskog baroka. Samo djelo Pusena *Et in arcadio ego* predstavlja natpis urezan na grobnici na slici i znači: *I ja sam nekad živio u Arkadiji*, s osvrtom na Arkadiju kao ideju raja u rimskoj poeziji i renesansnoj prozi.

⁴ Wystan Hugh Auden, *September 1 1939 (Another time)*, Faber&Faber Ltd., London, 1940.

podanici zabavljaju i kada ne misle ni na šta drugo osim na zabavu. Prema Tokvilu, ova uređena, blaga i nenasilna vrsta ropstva će se stvarati čak i uz suverenost naroda. Oba ova opisa su španski filozofi Ortega i Gaset analizirali i opisali kao masovno društvo koje za posljedicu ima ono što je Niče lucidno predvidio: propast apsolutnih vrijednosti – nihilizam. Niče je preorekao da se gubitkom apsolutnih duhovnih vrijednosti gubi i osnov za ostvarivanje evropskog civilizacijskog ideala, jer apsolutne duhovne vrijednosti ne postoje osim kao projekcija ljudske individue. Gubitkom duhovnih vrijednosti nestaje moral i kultura u izvornom značenju te konsekventno i *cultura animi* – kultivacija duše. Slobodan čovjek je jedino onaj koji živi u istini, pravedan je i stvara ljepotu, dakle čovjek koji je usvojio apsolutne duhovne vrijednosti. Suprotno ovome, čovjek oslobođen od svih duhovnih vrijednosti prije svega će smisao života pronaći u hedonizmu, ispunjenjem svih svojih želja. Autor ističe paradoks današnjeg vremena koji je posljedica propuštene historijske šanse da se tehnološki napredak, demokratskija vlast i veća sloboda kretanja iskoriste za njegovanje duhovnih vrijednosti na kojima se temelje humanistički civilizacijski ideali. Suprotno tome, nastao je *čovjek mase* kojeg označava ne kvantitet već kvalitet: izostanak duha. Ovaj čovjek smatra da život uvijek mora da bude ugodan i izobilan, tragičnost mu nije poznata i da je sve dozvoljeno, jer ograničenja ne postoje. Kod ovog čovjeka ne postoji sposobnost slušanja ili kritičkog preispitivanja vlastitog mišljenja ili obzirnog ponašanja prema drugima, ne vlada jezikom razuma niti ima volje da ga nauči, a jedini jezik koji poznaje je jezik tijela – nasilje. Od ovakvih ljudi nastaje masovna demokratija, a kada demokratija postane masovna, onda neizbježno prestaje da postoji. Dakle, Evropa je izgubila moral. Autor dalje ističe da je gubitkom morala Evropa izgubila jednakost, jer prema jevrejsko-hrišćanskoj tradiciji jednakost podrazumijeva jednakost pred Bogom. Bez obzira na to ko smo i šta posjedujemo, na kraju će svima presuditi Bog, i to na osnovu jednog mjerila: da li smo živjeli pravedno? Suprotno ovome, Maks Šeler kritikuje pojam jednakosti kod čovjeka mase, jer predstavlja ideal u kojem svako mora da ima mogućnost da dobije sve i ono što ima jedan mora da ima i drugi, što predstavlja izopačenu posljedicu nihilističkog sistema vrijednosti zasnovanog isključivo na materijalizmu. Autor upozorava da ova društvena kultura neprestano teži ka najnižoj srednjoj vrijednosti, jer u ovoj tački među ljudima postoji najveća jednakost, pa će i kvalitet univerzitetskog obrazovanja snažno opadati, tako da svako može da studira i stekne diplomu. U ovom nihilističkom društvu, lišenom svojih moralnih i kulturnih temelja, opsjednutom trivijalnostima i prijemčivom za demagogiju, politika postaje sredstvo za demagoge isključivo u cilju održavanja i proširivanja svoje vlasti. Poglavlje je autor zaključio podsjećajući na odličan esej Menoa ter Braka o izdaji elita i intelektualaca u tridesetim godinama dvadesetog vijeka i popuštanju pred fašizmom. Ta kvazifilozofska blagonaklonost prema takozvanim pozitivnim

elementima nacionalsocijalizma rezultat je kvazikulture intelektualaca, pročitali su mnogo knjiga, ali ih je kritički um odavno napustio.

Treće poglavlje je autor posvetio kritici društvenih elita podsjećajući na njihovu izdaju koja je omogućila uspon fašizma demokratskim putem u Italiji i Njemačkoj. Korupcija i nedostatak hrabrosti su doveli do društvene neodgovornosti, naročito na ljevici tadašnje političke scene u navedenim zemljama. Autor je posebno istakao izdaju socijaldemokrata koji su iz opozicije dali podršku Hitleru da bi sačuvali svoj politički uticaj. Liberali nisu branili načelo slobode evropskog humanizma već slobodu tržišta. Ljevičari su se odrekli prava na postojanje onog trenutka kada više nisu željeli da se bore za kulturno i moralno uzdizanje naroda, već su neosnovano i sebično, imajući u vidu jedino materijalnu korist, samo jačali bolno sjećanje uz želju za osvetom (resantiman) prema apsolutnim duhovnim vrijednostima. Konzervativci su bez griže savjesti zamijenili duhovne vrijednosti za „tradiciju” i „društveni red”, sve iz razloga ostanka na vlasti. Precizno i glasno je autor prikazao izdaje intelektualnih i političkih elita i saučesništvo u spletu događaja koji će dovesti do beskrajnog nasilja u najmračnijoj epizodi ljudskog roda. U duhu filmske umjetnosti, poglavlje završava slikovitim prikazom nestanka duha evropskog humanizma i slobode koji prati gromoglasni aplauz izdajničkih elita.

U četvrtom poglavlju prve cjeline autor podsjeća na pet historijskih ličnosti koje nas uče lekcijama iz historije i podsjeća nas na uvijek neugodan aksiom o ponavljanju historije onima koji iz nje ne uče. Riječi Prima Levija ostale su vječna opomena modernom svijetu da i civilizovani narodi, tek izašli iz zlatnog doba Vajmarske Republike, mogu uz šarlatana otići u propast. Teodor Adorno određuje nezavisni duh i ličnu autonomiju, sposobnost refleksije, samoopredjeljenja i karaktera kao protivtežu fenomenu Aušvica. Politički cilj Vinstona Čerčila su sjedinjene evropske države sa duhovnom idejom i fenomenom imena Evropa: duh koji nikada neće umrijeti i koji se mora oživjeti. Autor vrlo vješto ističe citat Tomasa Mana: da je za postojanje društvenog reda potrebna duhovna klima i prijemčivost za plemeniti duh. Poglavlje autor završava citatima Albera Kamija o potrebi za stvaranjem historije, u obliku odanog i nepokornog morala koji može da osvjetli put ka istinskoj i realističnoj revoluciji u kojoj će civilizacija u središte misli staviti živu vrlinu kao temelj zajedničkog dostojanstva čovjeka i svijeta.

U petom poglavlju autor pravi paralele između društvenih okolnosti i političkih fenomena iz tridesetih godina dvadesetog vijeka i danas, tvrdeći da elementi fašizma nisu iščezli završetkom Drugog svjetskog rata te da današnja politizacija duhovnog stanja ozlojeđenog čovjeka mase predstavlja plodno tlo za razvoj fašizma. O mogućnostima razvoja fašizma autor upozorava ističući

predavanja Tomasa Mana u Los Angelesu 1940. godine, kao čovjeka koji je, bježeći od nacističkog režima, već sedam godina u izgnanstvu. Na navedenim predavanjima profesor Man je objasnio kako se u kafanama i potom na ulici te na masovnim skupovima naroda pojavio čovjek koji je autentičan i koji ne pripada političkom establišmentu, pripada narodu i govori njihovim jezikom obećavajući borbu za narodne interese pod svaku cijenu. Cijenu je platio svijet holokaustom i masovnim ubijanjima sa nezapamćenim fabrikama smrti. Tomas Man tada izriče proročansko upozorenje modernom svijetu, da ako ikada fašizam dođe u Sjedinjene Američke Države, doći će u ime slobode. Kao iskusan teolog, relativizaciju ideja koje su danas okosnica fašizma autor započinje pobijajući niz stereotipa, pa ističe da islam nije fašistički kako ga se danas nastoji prikazati. Objašnjenje autora je da u svakoj religiji postoje fundamentalisti koji stvaraju čist religijski svijet nasiljem, te da sve religije mogu postati totalitarne, ali se iz toga ne može izvući sveopći zaključak o religiji, u ovom slučaju o islamu. Autor podsjeća da je fašizam prije svega evropski fenomen i da se u evropskom društvu njegovao te da se danas sve češće njeguje resantiman i strah od slobode prožet odbojnošću prema svemu drugačijem. O tome da je islamizacija Evrope opasnost kao idućem stereotipu, autor ukazuje da su istinske opasnosti jedino ekološke krize sa katastrofalnim posljedicama za budućnost, zatim ekonomska kriza koja ugrožava stanje blagostanja i kriza demokratije u kojoj povjerenje u politiku i javnu upravu drastično opada i da se izbori svode na vašar trivijalnosti bez ikakvog sadržaja. Skupina fanatika bez političkog pokreta u islamskim zajednicama koji pokušavaju da „islamizuju“ Evropu predstavlja klasičan spin kako bi političke i obrazovne elite, a suštinski neobrazovane, skrenule pažnju sa stvarnih problema koji su njihov osnovni zadatak. Civilizovano društvo je odgovor na sve političke fenomene i radikalne pokrete, ali je isto danas ozbiljno ugroženo krizom vrijednosti, što je svojstveno masovnoj demokratiji, krizi duha, rastućoj trivijalizaciji i debilizaciji društva. Autor podsjeća na pogubnost populizma spominjući roman *Vrt Finci-Kontijevih* autora Đorđa Basanija u kojem nas autor uči da je dio dobrostojećeg jevrejskog građanstva u Italiji podržavao Musolinija i u znak podrške čak finansirao i osnovao novine *La Nostra Bandiera (Naša zastava)*, što je Musolini cijenio. Prava slika fašizma se pokazala 1938. godine kada su u Italiji doneseni rasni zakoni pa ni jevrejski fašisti nisu umakli smrti, te je obesmišljena fraza da fašisti nisu oni koje podržavaju Jevreje. Niti oni koji štite jevrejsko-hrišćansku i humanističku tradiciju sa svojim sloganima nisu iskreni Evropljani, već jeftini populist. Autor citiranjem odredbe: „Tako i vi volite strance, jer ste i vi bili stranci u zemlji egipatskoj (Ponovljeni zakon 10:19)”,⁵ ukazuje na to da ne postoji

⁵ Ponovljeni zakon (lat. *Deuteronomium*) ime je pete knjige Tore (Petoknjžja) u Starom zavjetu.

univerzalna tradicija koja prihvata određenje identiteta na osnovu nacionalnosti, porijekla, vjere, jezika, prihoda, rase i svega drugog što ljude razlikuje. Univerzalnu tradiciju određuje upravo ono što sve ljude povezuje i omogućava jedinstvo ljudskog roda, a to su univerzalne duhovne vrijednosti koje čine ljudsko dostojanstvo i koje svaki čovjek može da usvoji. Život u univerzalnoj tradiciji se doživljava kao neprestano ovladavanje znanjima i usvajanje apsolutnih vrijednosti, poput istine, pravednosti, saosjećanja i ljepote. Suprotno tome je društvo kiča, društvo bez apsolutne duhovne vrijednosti kao objektivnog mjerila gdje sve postaje subjektivno. Tamo gdje vlada kič, ništa više nema suštinsku vrijednost. Sve što jeste i smije da postoji prisutno je zato što se smatra korisnim i/ili ugodnim, dakle zavodljiva ljepota lišena istine. Međutim, kako je kič prolazan i opijenost ne traje vječno, bol besmisla i praznine će stvoriti kod čovjeka mase resantiman, mržnju i ogorčenost. Podsjećajući na pismo italijanskog izdavača Đanđakomo Feltrineliya o izdaji društvenih elita, autor ukazuje na to da se niko ne rađa kao čovjek mase, već je čovjek ostavljen na cjedilu u svojoj težnji da živi slobodno i odgovorno izdajom društvenih elita. Analizu današnjeg globalnog stanja autor genijalno predstavlja kroz izdaje grupa ljudi koje mogu mijenjati stvari te upozorava na njihove izdaje. Čovjeka su izdali nihilistički intelektualci tvrdeći da apsolutne vrijednosti i istina ne postoje i da su univerzalne, vanvremenske vrijednosti otišle u historiju. U ovom se ogleda i suštinsko shvatanje apsolutne istine, tj. da ona ima nestalan oblik koji se vremenom mijenja, pa stoga moramo obraćati pažnju na novine i tražiti smislene oblike, ako želimo ostati vjerni apsolutnim duhovnim vrijednostima. Čovjeka je na cjedilu ostavilo i obrazovanje, jer se odreklo umjetnosti i humanistike, koji čovjeka mogu duhovno vaspitati i individuu razviti u ličnost, potpuno se podredivši onome što je dobro za ekonomiju i državu. Čovjeka je na cjedilu ostavila i finansijska elita koja je u kapitalističkoj demokratiji zatrovala društvo idejom da je novac najviša vrijednost i da je najbolji onaj koji ima najviše. Tržišna vrijednost, kao nova religija, pokopala je sve što predstavlja nematerijalnu vrijednost i ne donosi novac, već samo trošak, poput umjetnosti, naslijeđa, brige o nejakima i drugih ljudskih vrlina. Čovjeka je na cjedilu ostavila i politička elita koja je principe, vizije i ideale prodala zarad naklonosti biračkog tijela i prepustila se duhu vremena. Autor podsjeća da političari rijetko ili gotovo nikad ne govore strastveno o idealu ili pokazuju da je u srži naše krize zapravo moralna kriza koja se neće riješiti pojačanim nadzorom i da se nasilje neće iskorijeniti donošenjem novih zakona, već jedino razvijanjem svijesti. Zbog izdaje ovih elita čovjek postaje čovjek mase i može jedino da bude kupac, birač, posmatrač i rob. Autor nas upozorava da danas ne postoji prilika da čovjek postane slobodan i odgovoran kao što su to prije bili Sokrat ili Spinoza, da ovlada umijećem življenja usvajanjem duhovnih vrijednosti u kojima je život vrijedan divljenja. Poglavlje je autor zaključio

Podsjećajući na upozorenja američkog historičara Pakstona iz 2004. godine, koji je predvidio da će fašizam u Sjedinjenim Američkim Državama biti anticrnački, u Zapadnoj Evropi sekularan i antiislamski, u Istočnoj Evropi katolički ili pravoslavni i antisemitski sa identičnom tehnikom: harizmatični lider ili liderka, populista, sa mogućnosti da po potrebi mobilizuje mase.

Tri rečenice je autor posvetio šestom poglavlju uz jasnu poruku da savremeni fašizam nastaje i opstaje radi korumpiranih elita, političkih partija koje su izdale sopstvene ideje, intelektualaca koji njeguju lagodni nihilizam, univerziteta koji nisu dostojni svog naziva te masovnih medija koji ne znaju šta je kvalitet.

Posljednje, sedmo poglavlje prve cjeline autor je posvetio idejama eseja „Pobunjeni čovjek” Albera Kamija. Cilj Kamija je bio da pronikne u evropsku kulturu ne bi li pronašao odgovor na pitanje zašto u razvijenim društvima i blagostanju nebrojeno mnogo ljudi želi svjesno uništiti vrijednosti koje leže u temelju civilizacijskog ideala. Odgovor pronalazi u nedostatku ljubavi i zaključuje da je Evropa izgubila ljubav prema životu. Autor prvu cjelinu i posljednje poglavlje završava konstatacijom da ćemo ponovnim pronalaskom ljubavi prema životu i apsolutnim vrijednostima postati otporni na smrtonosni bacil koji se naziva fašizmom.

Povratak Evrope

Et in Arcadia ego je prvo poglavlje druge cjeline naziva *Povratak Evrope*. U ovom poglavlju autor opisuje kako je princeza Evropa⁶ odbjegli od nečuvanih uništenja i istrebljenja cijelih naroda u dvadesetom stoljeću. Za princezu Evropu sa svojim duhovnim vrijednostima i idealima, predstavljajući zlatno doba evropske civilizacije i kulture, više nije bilo mjesta pa je ista protjerana u carstvo prošlosti i njemu blisko carstvo zaborava. U želji za povratkom princeze Evrope sa svojim duhom i idealima, autor podsjeća na jedno mjesto, Grand Hotel Valdhaus u Sils Mariji u Švicarskoj, u kojem je princeza Evropa uvijek dobro došla. U tom hotelu su već bivali oni koji su snili njene ideale i civilizacijski duh, Marsel Prust i Fridrih Niče, tu je boravio i Tomas Man nakon povratka u Evropu iz izgnanstva, Herman Hese, Albert Ajnštajn, Mark Šagal i mnogi drugi. To je boravište najumnijih Evropljana. U tom hotelu će i

⁶ Autor podsjeća da je kontinent Evropa ime dobio po feničanskoj princezi Europi koju je prema grčkoj mitologiji zaveo i oteo bog Zeus u obliku bika. Evropu je more izbacilo na otok Krit gdje je postala ponosna majka i pokretački duh civilizacije neizmjernog kulturnog naslijeđa. Na istom otoku je nastala posebna minojska kultura u bronzanom dobu, koja je ime dobila po kralju Minosu, sinu Zeusa i Europe.

autor biti gost na svjetskom kongresu koji se organizuje jednom godišnje, ovaj put sa raspravama o Ničeju, Tomasu Manu i budućnosti Evrope. Autor opisuje susret sa grupom koja je propovijedala da je budućnost Evrope povratak u srednji vijek i vraćanje crkvi kao iskrenom autoritetu koji može ujediniti Evropu. Vrlo oštro, ne skrivajući vlastiti resantiman prema toj ideji, autor kategorično odbacuje takav pristup i podsjeća na Kafkin *Proces* i razgovor u kojem sveštenik ističe da se ne mora sve smatrati istinom, već je dovoljno i da se smatra potrebom, na što mu protagonist romana K. odgovara da se od te laži gradi poredak u svijetu. Upravo o lažima grupe kojima je svjedočio te drugim sličnim lažima autor upozorava riječima *O mensch ! Gib acht!*⁷, pozivajući se na Ničeova upozorenja iz knjige *Tako je govorio Zaratustra*. Ove zloslutne riječi upozorenja su prepoznali Tomas Man i Paul Celan, koji u svojim djelima ukazuju da je kultura spas Evrope, spas duha evropskog humanizma koji će omogućiti izbjegavanje savršenog besmisla sveg svijeta u kojem bitno te značajne priče nemaju značaj. Oprečnosti značaja kulture autor prikazuje ukazujući na probleme njenog shvatanja. Kultura je konzervativna i elitistička, jer je bezvremena i duhovna, najizvrsnija i neprocjenjiva, i istovremeno nas podsjeća da je kultura alat traganja za nestalnim oblikom istine. Dodatno nas podsjeća i na našu potrebu da pronađemo oblike koji mogu da odole zubi vremena, a koje oblike kultura vješto skriva i otkriva, pokazujući pravo lice samo odabranima, onima koji su istrajali u borbi da otkriju istinu. Epitet *konzervativna kultura* je i svojevrsan oksimoron, jer konzervativizam teži očuvanju postojećeg, a kultura suštinski otkrivanju novog, pa autor upozorava da kultura, baš kao i u Kafkinom *Procesu*, nerijetko postaje laž od koje se gradi poredak u svijetu. Poglavlje autor završava podsjećajući da je u blizini Sils Marije i Davos, centar u kojem se svi ekonomski moćnici svijeta okupljaju i odbijaju svaku ideju duha i humanizma, centar u kojem Evropa nije dobro došla. Autor postavlja pitanje: da li se zaista razdoblje evropske civilizacije završilo i da li će više ikada sunce kulture izaći?

U posljednjem poglavlju druge cjeline autor opisuje svoje iskustvo iz starog njemačkog dvorca, danas hotela Valderze, kao sjecišta njemačke akademske elite i starog njemačkog plemstva. U ovom hotelu će autor predavati na simpoziju sa temom *Šta je preostalo Zapadu?* Stranice iz svog dnevnika autor je prepisao u ovo poglavlje posebno istaknuvši tri teme koje su na kraju predstavljale sukob stavova današnjeg modernizma i potrage za duhom čovjeka, za Evropom. Opisujući prvu temu, autor nam otkriva predavanje Šasija koji ističe da su najznačajniji poklon svijetu nauka i tehnologija. Ovaj mladi naučnik objašnjava kako su nauka i tehnologija zamijenile filozofiju i religiju pravim znanjima i rješenjima, nevjesto se služeći citatom Dokinsa koji

⁷ Čovječe, pazi!

je Boga iz Starog zavjeta okarakterisao kao vjerovatno najneprijatnijeg lika u fikciji. Ovdje autor opisuje svoje sumnje i neskriveno nezadovoljstvo apsurdnim izjavama Šasija da judaizam i hrišćanstvo pripadaju Istoku, odakle i potječu, negoli Zapadu, pritom ne negirajući da su nauka i tehnologija najviše procvjetali u doba prosvjetiteljstva na Zapadu. Međutim, autor potencira da su nauka i tehnologija sredstva lišena odgovornosti kada je u pitanju njihova uloga u ekstremnom barbarizmu. Na ovaj način se krivo tumači suština ljudskog bića ili predstava o čovjeku u evropskom humanizmu: čovjek je slobodan. Podsjećajući na Vitgenštajnov logičko-filozofski traktat, autor objašnjava da naučna istina nikada nije ništa više od stvarnosti, činjenica onoga što možemo da vidimo, dotaknemo i izračunamo. Posljedica toga je nastanak ideologije iz nauke, sumanute ideje u kojoj smo zarobljeni, jer suština nauke se nalazi u metafizici istine činjenice koja se istražuje, u kvalitetu duhovne vrijednosti koju činjenica pokazuje. Nauka današnjice je *smart*, ali nema mudrost niti će je imati dok se uticaj književnosti, historije, filozofije i teologije ne probudi.

Autor dalje obrazlaže vlastiti nastup na simpoziju koji započinje zaključkom koji je razumio i Niče: bez univerzalne i apsolutne istine, bez Boga ili Logosa ili objektivnog uma, nema ni zajedničkog mjerila za to šta je stvarno vrijedno, pravedno, šta čovjekovo postojanje čini dostojanstvenim. Prema Niče, gubitak ovoga će urušiti temelje naše civilizacije i dobit ćemo nihilizam – prepuštanje neumjerenom. Opisujući djelo Roberta Muzila, inženjera i pisca, autor pravi paralelu Muzilovog djela sa Vitgenštajnovim logičko-filozofskim traktatom, te ističe da je i Muzil, kao veliki prijatelj i poštovalac nauke i tehnologije, znao da nauka i tehnologija nikada neće biti *raison d'etre* jednog razdoblja. Ideju vodilju, koju Muzil nije uspio pronaći, autor je prepoznao u demokratiji, tom spasu nakon košmara totalitarizma iz Drugog svjetskog rata. Autor je u riječima Tomasa Mana pronašao koncept koji će osloboditi duh čovjeka. To je demokratija, prava demokratija, kao oblik vlasti koji želi da uzdigne čovjeka i da mu dozvoli da misli i da bude slobodan. To određuje i sredstva demokratije za postizanje ovog cilja: obrazovanje, duhovno vaspitanje i plemenitost duha, kao najznačajnija oružja protiv propasti demokratije i njenog pretvaranja u masovnu demokratiju. U mnoštvu dilema intelektualaca oko toga šta je spas za čovjeka danas, autor navodi pitanje koje nema jednostavan odgovor. Šta možemo uraditi danas povodom populističkog načina života? Ističući poražavajuću činjenicu da je intelektualna i umjetnička elita danas marginalizirana, autor navodi da je jedini spas današnjice, svijeta i čovjeka: obrazovanje, ali obrazovanje koje mora promijeniti ideju vodilju i udaljiti se od tržišta i vlasti koji špekulišu našim najprimitivnijim instinktima; obrazovanje koje mora njegovati duh čovjeka, a ne njegove nagone i strasti.

Posljednji dio autor je posvetio češkom profesoru Radimu i njegovom predavanju. Profesor Radim, taj stari čovjek rođen u Pragu, opisao je svog učitelja, posebnog „češkog Sokrata” dvadesetog vijeka, kao čovjeka koga je komunistički režim ubijao jer je govorio istinu. Jan Patočka je pokušavao predstaviti filozofiju u izvornom značenju, traganjem za smislom stvari i objašnjenjem i razumijevanjem naše pozicije u svijetu. Staranje o duši pretvara građanina Evrope u *Homo Europaeusa* – Evropljanina. Profesor Radim ističe da je Evropljanin moralno biće koje traga za značenjem, koje želi da zna šta je dobro, a šta zlo, šta ima vrijednost, a šta nema, šta je istina i smisao njegovog postojanja. U svojoj potrazi za moralnim poretkom čovjek je slijedio Boga koga je danas napustio, zatim prirodu koju je uništio i koja nije čovjeka vodila u napredak. Posljednje čemu se posvetio su nauka i tehnologija koji mu jesu omogućili napredak, ali lišen duhovnosti, jer mehanička razmišljanja i instrumentalna racionalnost ne znaju ništa o vrijednosti, smislu i moralu. Bez filozofije, umjetnosti i kulture stvarnost nema vrijednost. U ponovnom otkrivanju duha prave filozofije čovjek će tražiti dublji smisao ljudskog bića, upoznat će svoju dušu i time vrijeme provoditi u beskrajnosti *metafizike*, prema Platonu, prave filozofije. Podsjećajući na mnoge pjesnike, profesor Radim u svom predavanju pravi paralelu između Evrope i kulture. Evropa nikada nije politika ili ekonomija ili tehnologija, već kultura i ništa drugo osim kulture. Staranje duše u Ciceronovoj izreci *cultura animi, philosophia est*⁸ značilo bi i davanje vječnosti u trenutku. Ovaj metafizički pristup odvaja filozofiju od doktrine i ideologije. Biti Evropljaninom znači konstantno se starati o duši, tražiti svoju bit, tražiti smisao života i u konačnici na taj način stvarati od običnog komada zemlje Evropu. No, Evropljanin je i vječiti borac sa idejom evropskog humanističkog društva u čijem središtu je ideja ljudskog bića. Evropljani kao sredstvo borbe koriste obrazovanje i razvijenu kulturnu i moralnu svijest u potrazi za istinom i pravdom. Težnja duše da se hrani istinom i pravdom i da se živi u takvom svijetu je ideja vodilja za svijet koji želi da bude civilizovan. Današnja Evropska unija ne predstavlja ništa više od ekonomske unije, u kojoj ne postoji duhovni temelj i duša Evrope. Odmičući se od ovih vrijednosti, Evropska unija vremenom postaje laž, ista ona laž na koju K. u Kafkinom *Procesu* upozorava, laž od koje se gradi poredak u svijetu. Profesor Radim je predavanje završio podsjećajući na Patočkino upozorenje da se pred nama uvijek i iznova nalazi izbor koji se tiče svih nas i budućnosti čovječanstva. Da li ćemo prihvatiti povratak barbarizma ili ćemo se boriti za preporod plemenitosti duha, za Evropu? Svoje predavanje je završio vjerovatno najtragičnijom konstatacijom ljudske prirode upozoravajući da se radi o jako teškom izboru i zadatku koji mogu izvršiti samo istinski borci. Tragedija istine u ovom slučaju ogleda se u činjenici da većina ljudi

⁸ Filozofija je kultivacija duše.

jednostavno nije borbena i hrabra. Svoju knjigu autor je završio opisujući razgovor sa Radimom nakon simpozija i razmišljanjima o povratku princeze Europe podsjetivši da je Evropa priča prepuna suza, ali i najvećih djela i neprolaznih snova.